

*Котубей І. І.,**здобувач кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ*

ФАКТИЧНІ ОБСТАВИНИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ТА ЇХ ВСТАНОВЛЕННЯ СУДОМ ПЕРШОЇ ІНСТАНЦІЇ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню змісту поняття фактичних обставин кримінального провадження, а також процедури їх встановлення судом першої інстанції під час судового розгляду.

Ключові слова: правозастосовний процес, кримінальне провадження, судовий розгляд, судове доказування, фактичні обставини кримінального провадження, відповідність фактичним обставинам кримінального провадження, обґрунтованість судового рішення.

Постановка проблеми. Правосуддя – одна з найважливіших функцій правової держави. Від його ефективності залежить реалізація права, а відповідно, здійснення державної політики, вираженої в законі. У свою чергу, визначальною основою кримінального правосуддя виступає кримінально-процесуальне доказування. Уся доказова діяльність, що здійснюється сторонами кримінального провадження, зокрема і в судовому засіданні, охоплюється, перш за все, прагненням одержати в результаті судового розгляду таке підсумкове рішення суду, в якому у найбільшій мірі будуть реалізовані законні інтереси тієї чи іншої сторони, відображені результати судового доказування.

Враховуючи вищевикладене, особливої актуальності набувають питання, пов'язані з функціонуванням механізму формування істинності судового рішення в змагальному процесі, відповідності ухваленого судового рішення вимогам, встановленим кримінальним процесуальним законом.

Відповідно до статей 370, 410 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України судові рішення, яке ухвалюється, зокрема, за результатами судового розгляду, повинно бути законним, обґрунтованим, вмотивованим і справедливим. Зокрема, обґрунтованим є рішення, ухвалені судом на підставі об'єктивно з'ясованих обставин, які підтверджені доказами, дослідженими під час судового розгляду та оціненими судом відповідно до ст. 94 КПК України. Вмотивованим є рішення, в якому наведені належні і достатні мотиви та підстави його ухвалення.

Недотримання судом вимог кримінального процесуального закону в частині оцінки доказів, допущення помилок у формулюванні підстав і мотивів прийнятих рішень призводить до необґрунтованості та невмотивованості судового рішення, у тому числі через його невідповідність фактичним обставинам кримінального провадження.

Ступінь розробленості теми. Дослідженню теорії та практики застосування підстав скасування чи зміни судових рішень на різних етапах розвитку кримінально-процесуальної науки тією чи іншою мірою були присвячені праці В.Б. Алексєєва, М.М. Гродзинського, Ю.М. Грошевого, М.М. Гультай, З.Ф. Ковріги, О.Ю. Костюченко, Е.Ф. Куцо-

вої, В. П. Кудрявцева, П.А. Лупинської, В.Т. Маляренка, В.Т. Нора, І.Д. Перлова, В.І. Сліпченко, М.С. Строговича, П.С. Елькінд та ін.

Слід зауважити, що обрана для дослідження тема в частині її спеціальної проблематики ще не одержала достатнього висвітлення у вітчизняній науці кримінально-процесуального права, особливо після прийняття Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України. У науці кримінального процесу практично не розглядалися питання ухвалення судового рішення з точки зору наявності чи відсутності у ньому кримінально-процесуального правопорушення, пов'язаного, у тому числі, з невідповідністю висновків суду першої інстанції фактичним обставинам кримінального провадження, що може потягнути за собою скасування чи зміну вказаного акту.

Метою цієї статті є формулювання поняття фактичних обставин кримінального провадження, а також дослідження процедури їх встановлення судом першої інстанції під час судового розгляду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Встановлення фактичних обставин кримінального провадження є однією з найбільш важливих процедур у кримінальному процесі, вона виступає відносно самостійним етапом правозастосування. Від нього багато в чому залежить правильність застосування правових норм, законність і обґрунтованість правозастосовних актів відповідних суб'єктів.

Особливістю правозастосовної діяльності у кримінальному судочинстві є те, що збирання та попереднє встановлення фактів здійснюється одними особами, а прийняття рішення по суті – іншими. Незважаючи на те, чи така попередня діяльність має офіційний характер, орган правозастосування, перш ніж прийняти правове рішення, зобов'язаний оцінити її результати, переконатись в тому, що фактична ситуація, передбачена гіпотезою відповідної правової норми, в наявності. Суд (суддя), який здійснює судовий розгляд, не вправі обмежитись наданими фактами без їх власної оцінки. Так, відповідно до ч. 1 ст. 94 КПК України слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення. А ст. 321 КПК України зобов'язує головуючого у судовому засіданні, зокрема, спрямовувати судовий розгляд на забезпечення з'ясування всіх обставин кримінального провадження, усуваючи з судового розгляду все, що не має значення для кримінального провадження.

При дослідженні питання встановлення та дослідження фактичних обставин, як справедливо зауважує І. Я. Дюрягін, важливим є врахування можливості та особливостей пізнання людиною об'єктивної дійсності, що обумовлені, у тому числі, зв'язком між об'єктами, що відображаються (події, дії), та об'єктами, що відображають (докази) [1, с. 57].

Крім того, слід враховувати ще ряд обставин, які впливають на процес встановлення та дослідження фактичних обставин. По-перше, певні події, дії викликають в об'єктивній дійсності не одну, а комплекс відповідних змін. При цьому докази містять неоднакову кількість інформації: одні – більше, інші – менше, а тому тільки їх сукупність дозволяє зробити найбільш адекватні висновки про обставини, що встановлюються. По-друге, сліди, що залишаються у людській свідомості, не можуть повністю відповідати об'єкту, що в них відображений. По-третє, процес відображення сам по собі є діалектично суперечливим. Ця суперечність полягає в одночасному закріпленні сигналів інформації та їх ліквідації (запереченні). Враховуючи ці особливості процесу відображення, кримінальне процесуальне законодавство встановлює загальну для усіх суб'єктів пізнання вимогу щодо всебічного, повного й неупередженого дослідження всіх обставин кримінального провадження (ч. 1 ст. 94 КПК України).

Однак у кримінальному процесі процедура доказування не вимагає встановлення та збирання усієї інформації про подію. Достатньо встановити лише ті обставини, що мають значення для кримінального провадження (ч. 2 ст. 91 КПК України). Ними є обставини предмета доказування (загального та особливого в окремих видах провадження), обставини, встановлення яких здійснюється з урахуванням вимог диспозиції статті Кримінального кодексу України, за якою кваліфікується діяння, а також обставини, що є підставами для прийняття проміжних процесуальних рішень у кримінальному провадженні. Правильне визначення цих обставин, їх всебічне, повне і об'єктивне дослідження дозволяють встановити пізнавальну програму в конкретному провадженні, що значно підвищує ефективність доказування і є однією з передумов досягнення завдань кримінального судочинства [2, с. 241].

Законодавець, враховуючи типові риси та якості певних дій, подій надає основним з них юридичне значення та покладає на компетентні органи та посадових осіб обов'язок щодо їх встановлення у кожному кримінальному провадженні. Компетентні органи зобов'язані використати весь наданий законом арсенал засобів для збирання та дослідження доказів [1, с. 57].

Встановлення фактичних обставин у кримінальному провадженні також характеризується застосуванням специфічних, притаманних саме для кримінального процесу засобів такого встановлення, а також обмеженим колом суб'єктів пізнання.

При вирішенні питання про віднесення тих чи інших фактів до кола обставин, що підлягають встановленню, суб'єкт правозастосування повинен керуватись:

1) тими правовими нормами, які встановлюють настання юридичних наслідків встановлення тих чи інших обставин (насамперед, нормами закону України про кримінальну відповідальність);

2) загальним поняттям доказів у кримінальному провадженні (ст. 84 КПК України);

3) правовими нормами, що передбачають предмет доказування у кримінальному провадженні та встановлюють критерії оцінки доказів (зокрема, статті 85-86, 91 КПК України).

Таким чином, встановлення фактичних обставин кримінального провадження тісно пов'язане з обставинами предмета доказування та правильним визначенням меж доказування. Відповідно, необхідною передумовою відповідності висновків суду першої інстанції, викладених ним у судовому рішенні, фактичним обставинам кримінального провадження, є проведення всебічного та повного судового розгляду. Однак, як засвідчує аналіз судової практики, певна частина судових рішень ухвалюється судами першої інстанції в умовах неповноти судового розгляду, що, в свою чергу, виступає однією з причин ухвалення таких судових рішень, які не відповідають фактичним обставинам кримінального провадження.

Так, за даними судової статистики, у 1 півріччі 2013 року апеляційними судами України були переглянуті судові рішення відносно 28,8 тис. осіб, з них відносно 36,8% осіб – вони були скасовані (у 1 півріччі 2012 року – відносно 35,5% осіб), а відносно 8,5% осіб змінені [3]. За результатами касаційної перевірки Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ у 1 півріччі 2013 року скасовані та змінені судові рішення відносно 1,3 тис. осіб, або 37,4% від загальної кількості осіб, відносно яких були переглянуті судові рішення. Протягом цього ж періоду судом касаційної інстанції були скасовані та змінені вироки стосовно 976 осіб, з них скасовано – відносно 679 осіб, або 24,4% від загальної кількості осіб, вироки щодо яких були перевірені Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ [4].

Під час дослідження процедури встановлення фактичних обставин кримінального провадження судом першої інстанції слід враховувати постійну зміну фактичних обставин (при безпосередньому дослідженні триваючих обставин), а також можливу зміну доказів. Наприклад, втрата речовими доказами слідів кримінального правопорушення, зникнення (забування) з пам'яті людей даних про досліджувані обставини, події.

Відповідно до закону загального зв'язку та мінливості явищ тотожність, відповідність предмета самому собі не може бути незмінною, вона постійно модифікується під впливом зовнішніх факторів, змін, що відбуваються. Ідентифікаційні ознаки досліджуваного об'єкта можуть настільки змінитись, що ідентифікація стане неможливою, і досліджуваний об'єкт втратить доказове значення, хоча він і є тим доказом, який має значення для вирішення кримінального провадження. Тому висновки про одні факти не можна переносити на інші, хоч й аналогічні, а висновки, знання, одержані про конкретні факти під час розгляду однієї справи, мають обов'язкове значення під час оцінки цих фактів в інших справах. З цих положень випливають, таким чином, правові принципи преюдиційності та недопустимості прецеденту у вирішенні правових спорів [1, с. 57-58].

Встановлення фактичних обставин кримінального провадження відбувається за допомогою доказів у межах процедури доказування, однак деякі факти не потребують доказування. Це – загальновідомі факти, презумпції та

преюдиції [5, с. 68-86; 6, с. 88-92], що має бути враховано судом при формулюванні висновків і прийнятті відповідних рішень.

Оскільки подія, що досліджується, є подією минулого, тобто суб'єкти кримінально-процесуального доказування на момент його здійснення не в змозі безпосередньо сприйняти її обставини, як сама подія, так і всі пов'язані з нею обставини повинні бути доказані. Будь-який факт, будь-яка обставина, що мають значення для кримінального провадження, повинні бути доказані. Безперечно, що існування чи не існування певного факту, обставини, події не залежать від того, чи змогли суб'єкти правозастосування його доказати, однак до того часу, доки вони не доказані правового значення вони не мають, а відповідно, не можуть бути покладені в основу правового рішення. Іншими словами, докази виступають єдиним засобом, а доказування – єдиним способом пізнання та встановлення фактичних обставин кримінального провадження. Останні можуть бути використані при прийнятті будь-яких правових рішень настільки, наскільки вони доказані, тобто підтверджені доказами, зібраними, перевіреними та оціненими в порядку, встановленому КПК України.

Варто зауважити, що встановлення фактичних обставин кримінального провадження судом, як передумова ухвалення ним законного, обґрунтованого і вмотивованого судового рішення, відбувається за внутрішнім переконанням суддів, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження. Значний вплив на цей процес здійснюють професійна підготовка суддів, рівень їх знань і досвіду, активність сторін у судовому розгляді, обставини часу, ступінь складності провадження тощо.

Слід врахувати і те, що, як справедливо вказують М.Є. Шумило та В.П. Гмирко, дослідження доказів у суді є головним доказовим провадженням серед усіх стадій процесу доказування. Суд, досліджуючи докази, надані обвинуваченням і захистом, має чітко усвідомлювати те, що ці сторони у судовому засіданні реалізують свій функціональний інтерес, спрямований на переконання суду у власній правоті. Суд має критично підходити до оцінки доказів і, як арбітр у юридичній суперечці сторін, повинен виносити рішення по справі лише з позиції інтересу права [7, с. 243-245].

Дослідження процедури встановлення судом першої інстанції фактичних обставин кримінального провадження засвідчує, що ця діяльність має складний і багатогранний характер. У ній поєднуються емпіричне та теоретичне, раціональне та чуттєве, безпосереднє та опосередковане пізнання, яке, будучи здійснене у встановленій законом процесуальній формі, утворює сутність доказування в кримінальному провадженні. Водночас основу доказування у суді першої інстанції під час судового розгляду складає процес обґрунтування, аргументування. Тому важливими складовими елементами судового доказування слід вважати тактичну та стратегічну сторони аргументації [8, с. 50-60].

Розглядаючи двоедину сутність доказування, автори класичної праці з теорії доказів у радянському кримінальному процесі не намагались звести доказування-обґрунтування лише до логічних форм розумової діяльності суб'єктів доказування. Зокрема, А.Р. Ратінов писав, що

доказування в аспекті логічної форми розумової діяльності відбувається шляхом висунення та перевірки різних версій, побудови силогізмів, індуктивних умовиводів тощо. Однак у кримінально-процесуальному доказуванні розумовий процес, наряду із логічними операціями, включає в себе відчуття та сприйняття, акти впізнання та інші психологічні акти, за посередництва яких відбуваються складні пізнавальні процеси. Тому було б занадто спрощеним уявляти собі розумову діяльність, зокрема судді, тільки як систему логічно розгорнутих суджень, що іменуються в психологічній науці дискурсивним мисленням [9, с. 304-305].

Аналогічне бачення викладене і С.А. Шейфером, який вказує, що доказування-обґрунтування не зводиться до побудови силогізмів чи інших логічних операцій, шляхом яких із сукупності знань виводиться нове знання. Необхідно обґрунтовувати і надійність аргументів, оперуючи якими, суб'єкт доказування підтверджує правильність своїх висновків [10, с. 21].

Будучи солідарними з вищенаведеними поглядами, вважаємо, що суд (суддя), як суб'єкт доказування, ухвалюючи судові рішення та викладаючи в ньому свої висновки і рішення, повинен не тільки володіти чинним законодавством та вміти правильно його застосувати, а також вміти аргументувати свої тези, роз'яснити спірні моменти, обґрунтувати свою позицію, впевнити респондентів у законності, обґрунтованості та справедливості ухваленого ним рішення.

Висновки і перспективи подальших наукових пошуків. Таким чином, фактичні обставини кримінального провадження, що встановлюються судом першої інстанції під час судового розгляду, представляють собою сукупність фактичних даних, що характеризують обставини діяння, яке є предметом судового розгляду, а також систему доказів, наданих суду та досліджених ним на підтвердження наявності чи відсутності таких обставин. Встановлення фактичних обставин кримінального провадження є необхідною умовою ухвалення судом законного, обґрунтованого, вмотивованого та справедливого судового рішення.

Встановлення фактичних обставин кримінального провадження судом першої інстанції під час судового розгляду відбувається в межах судового доказування як сукупності здійснюваних сторонами кримінально-правового спору та судом, передбачених законом процесуальних дій, що визначають процес ухвалення судом підсумкового рішення у справі.

Відповідно, актуальними з теоретичних і практичних позицій є подальші наукові дослідження формування істинності судового рішення, в якому висновки суду відповідають фактичним обставинам кримінального провадження.

Література:

1. Дюрягин И.Я. Право и управление / И.Я. Дюрягин. – М. : Юрид. лит., 1981. – 168 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Науково-практичний коментар / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. – К. : Юстініан, 2012. – 1224 с.
3. Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей, міст Києва та Севастополя, Апеляційним судом Автономної

- Республіки Крим у I півріччі 2013 року // Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ : Офіційний сайт. – Електронний ресурс. – Режим доступу : http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html.
4. Аналіз стану здійснення судочинства та даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ у I півріччі 2013 року // Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ : Офіційний сайт. – Електронний ресурс. – Режим доступу : http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html.
 5. Стахівський С.М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування / С. М. Стахівський : монографія // НАВСУ. – К., 2005. – 271 с.
 6. Баганець О. Вплив деяких правових презумпцій на предмет доказування у кримінальному провадженні / О. Баганець // Юридична Україна. – 2013. – № 10. – С. 88–92.
 7. Шумило М. Правова позиція як засіб діяльності з доказування у кримінальному процесі / М. Шумило, В. Гмирко // Право України. – 2011. – № 9. – С. 238–246.
 8. Доценко О. Аргументація як логіко-лінгвістичний компонент судового дискурсу / О. Доценко // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – К., 2005. – Вип. 11. – С. 50–60.
 9. Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. ред. Н.В. Жогин. – М. : Юрид. лит., 1973. – 736 с.
 10. Шейфер С.А. Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования. – М. : Норма, 2008. – 240 с.

Котубей И. И. Фактические обстоятельства уголовного производства и их установление судом первой инстанции

Аннотация. Стаття посвящена исследованию содержания понятия фактических обстоятельств уголовного производства, а также процедуры их установления судом первой инстанции в процессе судебного рассмотрения.

Ключевые слова: правоприменительный процесс, уголовное производство, судебное рассмотрение, судебное доказывание, фактические обстоятельства уголовного производства, соответствие фактическим обстоятельствам уголовного производства, обоснованность судебного решения.

Kotubey I. Actual circumstances of criminal proceedings and their establishment by court of the first instance

Summary. The article is devoted to research of the content of concept of the actual circumstances of criminal proceedings, and also procedure of their establishment by court of the first instance in the course of judicial review.

Key words: law-enforcement process, criminal proceedings, judicial review, judicial proof, actual circumstances of criminal proceedings, compliance to the actual circumstances of criminal proceedings, validity of the judgment.